

Параметри на ситуацияите, изразени в изказване с глагол за перцепция: лице, число, статус и време¹

Ласка Ласкова

0. **Увод.** Настоящата работа изследва сложни съставни с подчинени допълнителни изречения, чието главно сказуемо е глагол за възприятие. Основно ще се занимаваме с начина, по който глаголните категории кодират информация за описваните в изречението ситуации. В част 1. се прави кратка характеристика на глаголите за възприятие и техните лексикосемантични варианти и се описват ситуацияите, за които се кодира информация в изследвания тип изречения. Обръща се внимание на зависимостта между типа подчинителна връзка и обекта на ментална дейност, означен в подчиненото изречение. В част 2. се разглеждат стойностите на категориите лице, число, статус (положителни и отрицателни форми) и време на главния и подчинения глагол и тяхната роля за декодиране на информацията за означените в изречението ситуации.

1. **Предикатите за възприятие като ментални предикати.** Предикатите за възприятие (перцепция) обозначават ментално събитие S_2 , при което някакъв субект възприема чрез сетивата си и обработва информация за друга ситуация S_1 в света, вследствие на което в съзнанието му възниква определена представа за нея или отделни нейни елементи. Задължително в семантичната структура на този тип ментални предикати се кодират *субект* (възприемащ) и *обект на възприятието*, бил той индивид или някаква релация, включително ситуация. Ето няколко примера:

- (1) **Котката надуши печеното пиле**
- (2) **Той чуваше само каквото искаше да чуе**
- (3) **Усетиха как сърцата им се свиват**
- (4) **Тя обаче беше доловила, че има и нещо друго**
- (5) **Жена му ще го види да флиртува с друга и ще се разстрои**

Разглеждаме предикатите за възприятие като част от групата на менталните предикати. Общо за всички тях е това, че означават отношение между субект и дадена представа, дадена ментална репрезентация на действителния или някой възможен свят (Фодор 2002). Към групата на менталните предикати освен предикатите за перцепция отнасяме и когнитивните (означавани от *verba cogitandi*, напр. *мисля, зная, научавам*), емоционалните (*чувствам, обичам, харесвам*), волевите (*искам*) и речевите предикати (*verba dicendi*, напр. *казвам, говоря*).

Както отбелязва Пенчев (2004), прието е да се счита, че всяко изречение би могло да бъде въведено от някакъв глагол, означаващ ментален предикат. Той дава следния пример с глагол за реч²:

- (6) **Някой те търси – Казвам, че някой те търси**

1 Авторката благодари на д-р Петя Осенова за ценните забележки при съставянето на този текст. Всички грешки и слабости си остават наши. *Бележка на редакцията:* Статията се издава по проект 152 / 8.05.2013 г. към ФНИ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Електронна среда за единна научна информация на Факултета по славянски филологии на Софийския университет (ЕСЕНИ).

2 Тази група ментални предикати и употребата на глаголите за реч като въвеждащи глаголи са подробно разгледани у Влахова (2000).

По този начин се експлицира отношението между някакъв субект и пропозицията Р, изразена от подчиненото изречение (по-нататък ПИ). Ако говорещият казва истината, тази пропозиция е валидна за дадена ситуация S, реална или не. Независимо дали отношението субект – пропозиция е получило езиков израз, то винаги съществува. Всяка пропозиция се намира във връзка с определен субект или субекти, тя е обект на нечие мислене, вярване, разбиране, изказване и т.н. В конкретния пример чрез употребата на глагола *казвам* в сегашно време, първо лице, се съобщава, че говорещият е този, който произнася изречение, изразяващо пропозицията “Някой те търси”. Ако в изречение (6) заместим глагола за реч с глагол за възприятие (*Виждам, че някой те търси*), ще бъде експлициран друг тип връзка, този път между възприемачия и пропозицията, изразена в ПИ³. Тази връзка може приблизително да бъде сведена до “знам/ научавам Р, защото получих сетивни данни за S”.

1.1. Обект на изследване. Ще се концентрираме върху анализа на сложни съставни с подчинени допълнителни изречения, в които главното сказуемо е глагол за възприятие в деятелен залог със следните характеристики:

- 20 глаголът е субектноориентиран, т.е. изразът, назоваващ възприемачия, заема позицията на подлога; напр. *чувам* (но не и *звучи ми*);
- 21 глаголът е неинтенционален, т.е. действието протича без волевото участие на субекта; напр. *виждам* (но не и *гледам*)⁴;
- 22 глаголът може да присъединява изреченски аргументи.

Освен това ще изследваме конструкции, при които главното изречение (по-нататък ГИ) не влиза в отношение на субординация с друго изречение, напр. „*Аз видях от бариерата да излиза един луд*”, но не и „*Не би се изненадал да види от бариерата да излиза някой луд*”.

Считаме, че разглежданият тип сложни изречения представляват възможно най-простите случаи, в които има означаване на ментален акт.

1.2. Брой и вид на ситуациите, изразени в изказвания с глагол за перцепция. Когато се анализира езиковото обозначаване на акта на възприемане, трябва да се държи сметка за това, че то носи информация за параметрите на няколко различни ситуации. Основната ни цел е да изследваме начина, по който някои от параметрите на тези ситуации (участници, роли на участниците, темпорална локализация) се кодират от глаголните категории лице, число, статус (отрицателни и положителни форми) и време. Приносът им за разбиране значението на изречението не може да бъде оценяван без оглед на взаимодействието им с лексикалната семантика на глагола за перцепция и синтактични фактори като тип на подчинителното свързване, затова ще обърнем внимание и на тях.

Първо ще изброим накратко кои са релевантните ситуации, които намират отражение в изследвания тип сложни изречения, а след това ще илюстрираме с пример (вж. 7) кои техни параметри са посочени в конструкцията.

- S₁ е състояние на нещата, което е обект на възприятие като цяло или само с отделен свой елемент (елементи). Дори когато обектът на перцепция в изказването е индивид и той не е характеризирани като участник в някаква ситуация (вж. пример 1), винаги се пресупузира неговата екзистенция, т.е. този индивид е участник поне в ситуацията на съществуване;

³ За краткост ще казваме, че ПИ означава ситуация, а не пропозиция, стига процесът на възприемане на ситуацията да съвпада с процеса на придобиване на знания за нея.

⁴ Вж. по-подробно за видовете глаголи за перцепция Ласкова (2008).

- S_2 е ситуацията, в която се осъществява актът на перцепция. При него възприемащият получава някаква представа за S_1 или отделни нейни елементи;
- S_3 е ситуацията, при която говорещият получава информация за обектната ситуация S_1 ; ако говорещият е възприемащ в S_2 , за него S_2 и S_3 съвпадат;
- S_4 е ситуацията, при която говорещият получава информация за акта на възприемане S_2 ; отново, ако говорещият е възприемащ в S_2 , за него S_2 и S_4 съвпадат;
- S_0 е речевата ситуация⁵, в която се прави изказване за S_2 и обекта на възприемане S_1 или някои нейни елементи; при произнасянето на изречението винаги се кодират някои от параметрите на минимум три от посочените ситуации. Придобиването на информация S_3 и S_4 не винаги се маркира езиково.

Казваме, че всяка от тези ситуации е “вложена” в следващата, което означава, че осъществяването на всяка следваща ситуация е възможно само при наличието на предходната (вложената в нея). Не е възможен акт на възприемане S_2 , ако в същия реален или някой възможен свят липсва ситуация, обект на перцепция S_1 ; не е възможна S_3 – говорещият да получи информация за наблюдавано събитие S_1 , както и S_4 – говорещият да получи информация за възприемането S_2 на това събитие, ако S_1 или S_2 съответно не съществуват в реалния или възможен свят; и накрая – не е възможно да се направи изказване за дадено възприемане в даден речев акт S_0 , ако говорещият няма информация за това възприемане. Тези зависимости са валидни само за изреченията, в които глаголът функционира като предикат за възприемане (вж. 1.3).

Ще се ограничим с разглеждането на информацията, която носят посочените по-горе глаголни категории за обектната ситуация S_1 и акта на възприемане S_2 .

Ще илюстрираме йерархията на ситуациите върху следния пример:

(7) *Всички видяха, че се хванаха на хорото и някои българи мохамедани.* (www.liternet.bg, П. Маринов „Някога...(Книга трета)“)

1. S_1 е ситуацията, в която някои мохамедани са се хванали на хорото. Тази ситуация е била обект на наблюдение. S_1 е описана в ПИ *че се хванаха на хорото и някои българи мохамедани*;
2. S_2 е ситуацията, в която всички присъстващи са видели обектната S_1 , хващането на мохамеданите на хорото. Субектите на възприемането, както и предикатът за перцепция са изразени в ГИ *Всички видяха*; Двете събития S_1 и S_2 съвпадат⁶ във времето, защото процесът на възприемане винаги е едновременен с възприеманата ситуация (вж. 1.3).
3. S_3 : Тъй като формата *се хванаха* е в свидетелското минало свършено време, можем да заключим, че говорещият има собствена информация за S_1 , най-вероятно получена при наблюдението ѝ, т.е. той участва като един от субектите на възприемането в S_2

5 Както е известно, стойностите на всички езикови категории с индексикална природа като лице и време (т.нар. шифтърни категории) зависят от речевия акт, в който те са употребени. Използваме индекс “0” (S_0) за да обозначим говорното събитие, именно защото то осигурява изходната, “нулевата” отправна ситуация, спрямо която се оценява ролята на участниците и по-важно за нашето разглеждане – темпоралната локализация на ситуациите S_1 и S_2 .

6 Под съвпадение между ситуации ще разбираме такова отношение, при което интервалите, в които се разполагат ситуациите, имат поне една обща част ($S_1 \cap S_2 = \emptyset$).

(един от *всички*). Това означава, че S_3 е идентична с S_2 , и следователно, че S_3 съвпада с S_1 във времето.

4. S_4 : Разсъжденията ни за S_4 са построени аналогично на тези за S_3 . Отново може да заключим, че авторът на изказването има собствена информация за акта на наблюдение S_2 и това се сигнализира от употребата на свидетелския аорист. Говорещият или е наблюдавал S_2 , или е бил участник в нея. В първия случай S_4 е идентична с S_2 , а във втория съвпада с нея поне по време.
5. S_0 : Самото произнасяне на изречението се извършва в S_0 . *Видяха и се хванаха* са в трето лице, следователно глаголните лица, участници в наблюдаваната ситуация S_1 и ситуацията на възприятие S_2 не са участници в речевия акт S_0 . А какво е участието на говорещия и слушащия (слушащите) в описваните ситуации? Глаголните форми не носят информация за това. В конкретния случай може да разсъждаваме по следния начин – тъй като субект на възприятието са били *всички*, присъствали на съответното място в съответното време, а от избора личноизказан аорист знаем, че говорещият има собствена, свидетелска информация за S_1 и S_2 , можем да заключим, че той е един от възприемащите субекти в S_2 и е придобил знание за S_2 като един от участниците в нея (т.е. S_2 и S_4 съвпадат). Слушащият, за когото е предназначено изказването, сам би трябвало да знае какви са неговите роли и участва ли той изобщо в S_1 и S_2 .

Накрая ще отбележим, че речевата ситуация S_0 също може да бъде отразена в изказването, напр.:

(8) **Казвам ти, че всички видяха, че се хванаха на хорото и някои българи мохамедани.**

В този случай, както видяхме и по-горе (вж. пак 6) сложното изречение е подчинено на изречение със сказуемо глагол за реч в първо лице, сегашно време, т.е. перформатив (иначе изказването няма да има за референт самото себе си, а друго изказване).

1.3. **Лексикосемантични варианти на глаголите за перцепция.** Глаголите за възприятие могат да функционират и като предикати за мисловна дейност, например разбиране, знание, научаване⁷. Обект на тази дейност е пропозицията P_1 , а не ситуация S_1 . Тази пропозиция P_1 обаче е валидна за някаква ситуация, която не е обект на действието, означено от глагола за възприятие (вж. пример 10). Възможно е дори менталният субект да няма сетивни данни за нея. За удобство отново ще означаваме тази ситуация с S_1 .

В *Табл. 1* сме обобщили видовете ментални процеси, които могат да бъдат означени с един субектноориентиран, неинтенционален глагол за възприятие.

	Възприятие			Ментално „възприятие”	Емоция
	Зрително	Слухово	Неспецифицирано		
<i>виждам/видя</i>	+			+	
<i>зървам/зърна</i>	+			+	
<i>мярвам/мерна</i>	+			+	
недовидя	+				

⁷ Както отбелязват двама изследователи на глаголите за възприятие, “да видиш е да разбереш, да чуеш, е да знаеш” (Рохо, Валенсуела 2005).

съглеждам/съгледам	+			?	
съзирам/съзря	+			+	
дочуя/дочувам		+		+	
недочувам/недочуя		+			
подочувам/подочуя		+		+	
чувам/чуя		+		+	
долавям/доловя	+	+	+	+	
забелязвам/забележа	+	+	+	+	
усещам/усетя			+	+	+
чувствам/почуствам			+	+	+

Таблица 1. Типове когнитивни процеси, означавани от глаголите за възприятие.

Сега ще анализираме накратко два примера, в първия от които подчиненото допълнително изречение означава ситуация, обект на перцепция, а във втория – пропозиция, валидна за ситуация, която не е била обект на възприятие:

(9) Чух те, че **влизаш**

(10) Чух за тебе, че **ще заминаваш скоро**

Според една често използвана в типологичните изследвания на глаголите за възприятие класификация (Дик, Хенгевелд 1991), в (9) ПИ означава дадена ситуация S_1 и сложното изречение като цяло изразява непосредствено възприятие (англ. Immediate Perception), докато в (10) ПИ означава пропозиция P_1 и сложното изречение изразява ментално „възприятие“ (англ. Mental Perception). Нека да припомним, че, когато глаголът функционира като предикат за мислене, менталният субект не възприема сетивни данни за ситуацията, означена с пропозицията. Конкретно в разглеждания пример говорещият не чува заминаването на слушащия, а научава за него от речта на неназовано трето лице. Дори и в този случай е налице слухово възприятие, само че то не е директно свързано с обектната ситуация S_1 , а със изказване за нея.

При непосредствено възприятие S_2 винаги съвпада във времето с възприеманата ситуация S_1 . Когато S_2 е някакъв вид ментална дейност – мислене, научаване, разбиране, това не е задължително. Тази особеност в семантиката на перцептивните глаголи е отбелязана в изследванията на изречения с предикати за възприятие в английския език. Фелзер (напр. 1998) въвежда т.нар. условие за едновременност (англ. Simultaneity Condition), съгласно което „възприеманото събитие задължително се интерпретира като едновременно с акта на възприятие“. Когато разгледаме семантиката на глаголните времена и тяхното взаимодействие, ще видим каква е ролята на това условие за определяне мястото на обектното действие върху темпоралната ос.

Изречения (9) и (10) са интересни и с това, че в тях е налице т.нар. разчленяване на пропозиционалния елемент⁸ – един от аргументите на глагола в ПИ се появява в ГИ. В изречението, изразяващо непосредствено възприятие (9), това е винителното местоимение, което кодира обекта, източник на сетивен стимул. В изречението, изразяващо ментално “възприятие” (10), това е предложна група, която кодира епистемичния обект (терминът е на Ницолова 2001) – индивидът, за когото мислещият научава нещо. При кодирането на аргументи, които са кореферентни с елемент на ПИ, разликите в значението на глагола *чуя* се отразяват и синтактично (срв. невъзможното **Чух те, че ще заминаваш скоро*).

1.4. Тип подчинителна връзка и вид на обекта на възприятие. При глаголите за възприятие ПИ може да бъде въведено от същинските съюзи *че* и *да*, въпросително или относително местоимение, частиците *ли*, *дали*, *да не би да*. Самото ПИ може да означава няколко неща: ситуация S_1 ; индивид, участник в S_1 или някаква друга характеристика на S_1 ; пропозиция P_1 , валидна за S_1 ; пропозиция P_1 , чиято валидност за S_1 не се съобщава.

Ще отбележим накратко за всеки от изброените случаи каква може да бъде подчинителната връзка.

1.4.1. Цялостна ситуация, обект на възприятие, може да бъде изразена от ПИ, въведено от *че*, *да*, десемантизираното въпросително местоименно наречие *как* и интензифициращото местоименно наречие *колко*, от местоименията *какво* и *каквото*, както и безсъюзно, напр.:

(11) *При преминаването през зелените ивици усещах, че краката ми потъват в мека почва* (Й. Радичков „Шест малки матрьошки”)

(12) *Току се дочу да реве бебе, млъкна жената, спря да се мъчи, човек се роди!* (www.liternet.bg, В. Велчев „Конски Великден”)

(13) *С крайчеца на окоето си мярнах как ханът за кратко се извърна към мене* (В. Мутафчиева „Предречено от Пагане”)

(14) *Тя се видя колко е смешна и нещастна* (ВТВ⁹, Ив. Вазов „Под игото”)

(15) *Бе зърнал какво правят някои хора когато са сами и никой не ги вижда* (Р. Шекли „Какво правят хората”)

(16) *После се огледа за резултати и видя: бедните бяха останали все тъй бедни, и богатите бяха все тъй богати* (ВТВ, В. Тодоров „Книгата”)

1.4.2. Когато обектът на възприятие е индивид, той може да бъде назован не само от езиков израз в позицията на пряко допълнение, но и от подчинено допълнително изречение. При това се посочва и някаква ситуация S_1 , чрез участието си в която този индивид се характеризира. Не е необходимо самата ситуация да е обект на възприятие в същия акт на перцепция, изразен в ГИ. ПИ може да бъде въведено от въпросително или относително местоимение с референт лице или нелице, напр.:

(17) *В Атина над 65 000 души видяха кой стигна до финал и кой отпадна преди това* (в. „Дневен труд” 2008/11/17)

⁸ Терминът е на Коритковска (2006) и отразява едно от схващанията за механизмите, благодарение на които някои глаголи могат да присъединяват както допълнително изречение, така и пряко допълнение. За други възгледи по въпроса за синтактичната реализация на аргументите при перцептивните глаголи вж. напр. Алксова, Гишева (2000), Коева (1993).

⁹ Наблюденията ни са основно върху текстовия архив на BulTreeBank (ВТВ). Нотацията ВТВ означава, че примерът е ексцерпиран от този корпус (повече за него вж. Осенова, Симов 2005).

(18) *Нека насочим погледа си нагоре, за да възкресим духа в себе си и чуем за **кого** бие камбаната* (ВТВ, в. „Черно море” 1999/10/29)

1.4.3. Всяка една релация (признак, време, място, количество и т.н.), свързана с дадена ситуация S_1 , може да бъде изразена от ПИ, въведено от съответното въпросително местоимение. Ето само няколко примера:

(19) *От вчера тече и проверка на лекарска комисия във Видин, която е издала 28 болнични с една и съща диагноза. „Трябва да видим **как** всички в един ден се разболяха от психично заболяване”* (в. „Сега” 2008/01/12)

(20) *Цял ден не вдигна глава от масата, затова и не бе усетил **кога** Радко се е прибрал от града* (ВТВ, в. „Демокрация” 2000/11/10)

Във всеки от изброените дотук случаи (примери 17 – 20) е възможно V_T да функционира като предикат за мисловна дейност. Тогава ПИ описва представа за дадено събитие или негов елемент, а не самото събитие или негов елемент, напр.:

(21) *Но когато майка ми видя върху картата **къде** се намира Монтевидео, каза: "В никакъв случай не те пускам. Та това е толкова далеч".* (ВТВ, в. „Демокрация”, 1998/03/17)

(22) *Чух **кои** са новите министри, но изобщо не съм доволен от избора* (в. „Черно море” 2001/07/23)

1.4.4. Отделно ще разгледаме случаите, в които ПИ съдържа пропозиция, обект на мисловна дейност. ПИ може да бъде въведено от *че, да* (при негирани форми на V_T), *как, колко и какво* – същите връзки, които се използват за изразяване на непосредствено възприятие. Напр.:

(23) *Ако направите справка, ще видите, **че** медиите захапах властта, след като Бонев си отиде от МВР* (ВТВ, в. „Марица” 2000/07/30).

(24) *Разговарят хирурзи:*

- Чу ли **как** не му е провървяло на нашия завеждащ отделение?

- Още не. Да не би най-сетне да са го уволнили за бездарност?

- Не, счупил си е крака.

- Е, това действително е лош късмет! И сега с какво ще прави операции?

(25) *Аз не съм чул **да** съществува "бразилски" език, ама карай!* (<http://forum.arenabg.com/2005/06/01>)

1.4.5. Когато ПИ съдържа пропозиция, чиято истинност се установява по сетивен път, чрез наблюдение, за връзка между ПИ и ГИ служат *ли, дали, да не би да*.

(26) *Връхчетата на фидера са много чувствителни и с тях усецаш **кълве ли**, докато с обикновена пръчка това е невъзможно, дори да и сложиш сигнализатор* (<http://forum.nariba.com/2006/06/13>)

(27) *Няма да чуя **дали** вика и моли за милост* (ВТВ, М. Станкова „Наръчник по саморъчни убийства”)

(28) *Провери дали не ти се е откачило жилото на парното, виж **да не би да** имаш въздушна възглавница* (<http://forum.mazdabg.com/2005/11/12>)

Тук няма да се спираме върху разликите в семантиката на *ли*, *дали* и *да не би да*, които са доста добре изследвани (вж. напр. Тишева 2006). Ще подчертаем само още веднъж общото за тях, а именно, че подчиненото изречение съдържа пропозиция, чиято истинност не се съобщава. Казано с термините на композиционалната семантика, ПИ не съдържа утвърдена пропозиция (англ. *asserted proposition*)¹⁰.

2. Морфологични категории на глагола, отрязващи параметрите на ситуациите S_0 – S_4 : лице, число, време, евиденциалност.

2.1. **Лице.** Както е известно, тази глаголна категория отразява статута на глаголния субект, участник в описваните събития, с оглед на ролята му в актуалния речев акт S_0 : говорещ, слушащ или неучастник в комуникацията. В сложните съставни изречения, които разглеждаме, лицето на глаголите в ГИ и ПИ показва съответно какъв статут в речевата ситуация S_0 имат възприемащият/мислещият в S_2 и глаголния субект в обектната ситуация S_1 . По този начин е възможно да се установят и отношенията на твърдение (ако има такива), между глаголните субекти в S_1 и S_2 (вж. по-надолу). Ще коментираме два примера, с които да онагледим някои от възможните комбинации от роли на индивида (индивидите), означен с езиков израз в подложна позиция¹¹ в ГИ и ПИ. За момента ще се абстрахираме от взаимодействието на значенията лице – число и ще разглеждаме само случаи, в които глаголите са в единствено число.

(29) *За свое радостно учудване **видя**, че **се намира** на улицата, където живееше* (Ст. Гечев “Убийство на улица “Бивша преспа”)

Както глаголът в ГИ (по-нататък V_r), така и глаголът в ПИ (по-нататък V_n) са в трето лице. Глаголният субект, участник в обектната ситуация S_1 , и глаголният субект, възприемащ в S_2 , са един и същ индивид, който е в ролята на некомуникатор в S_0 . В това изречение липсват други езикови единици (напр. местоимения) в първо или второ лице, от които да получим информация за това дали и какво участие са имали говорещият и слушащият в описваните ситуации. Такава информация обаче, както ще видим малко по-нататък, можем да получим от темпоралните и евиденциални характеристики на глаголите.

Да разгледаме още един пример:

(30) *Усетих как Красьо **отваря** уста да обясни на зам.-директора грешката и тогава звънецът спасително би* (Г. Господинов “Естествен роман”)

V_r е в първо лице, а V_n е в трето. Говорещият е възприемащ в S_2 , а глаголното лице, участник в S_1 , не участва в речевия акт S_0 , в който се произнася разглежданото изречение. За разлика от предходния пример (29), в (30) са твърдествени не възприемащият (S_2) и глаголното лице, участник в обектната ситуация (S_1), а говорещият (S_0) и възприемащият (S_2).

В Табл. 2. представяме всички изразени в изречението отношения на твърдественост и нетвърдественост между говорещия, слушащия и неучастника в речевия акт, от една страна, и глаголните субекти, участници в S_1 и S_2 от друга, както и съответните комбинации от стойностите на категорията лице за подчинения V_n и главния глагол V_r . Всяка една комбинация от глаголни лица в ГИ и ПИ е възможна.

¹⁰ Вж. и друга трактовка на въпроса у Ницолова (2001).

¹¹ Да не забравяме, че българският е от езиците, в които такъв израз може и да липсва.

		Участник в обектната ситуация S_1		
Роля в речевия акт S_0		говорещ	слушащ	некомуникатор
Възприемащ в S_2	говорещ	1 л. на V_r / 1 л. на V_n	1 л. на V_r / 2 л. на V_n	1 л. на V_r / 3 л. на V_n
	слушащ	2 л. на V_r / 1 л. на V_n	2 л. на V_r / 2 л. на V_n	2 л. на V_r / 3 л. на V_n
	некомуникатор	3 л. на V_r / 1 л. на V_n	3 л. на V_r / 2 л. на V_n	3 л. на V_r / 3 л. на V_n

Таблица 2. Комбинации от стойностите на категорията лице за главния V_r и подчинения глагол V_n в сложното изречение с оглед на участието на глаголните субекти в комуникативния акт.

Когато и двата глагола са в трето лице¹², възприемащият и глаголният субект в обектната ситуация могат и да не бъдат тъждествени:

(31.a) *Едва на ъгъла преди подлеза Лили забеляза, че някак си беше избързала на десетина метра напред* (литклуб, В. Немчев „Лили”), но

(31.b) *Едва на ъгъла преди подлеза Лили забеляза, че той беше избързал на десетина метра напред*

Когато V_r или V_n са в първо или второ лице, единствено число, техните глаголни субекти винаги са тъждествени с говорещия или слушащия (S_0). Затова, когато и двата глагола са в първо, или и двата глагола са във второ лице, единствено число, възприемащият (S_2) винаги съвпада с участника (S_1), кодиран в позиция на подлога в ПИ, напр.:

(32) **Усетих, че се изчервявам** (Ст. Гечев “Познай себе си”)

(33) **Чуваш ли се какво приказваш?** (В. Пасков “Балада за Георг Хених”)

В заключение ще кажем, че значенията на категорията число дават информация за статута на назованите с езиков израз в подложна позиция участници от описваните ситуации (възприятие S_2 и възприемано S_1) в речевия акт S_0 . Видяхме върху конкретния вид сложни конструкции стойностите на шифтърната категория лице се определят от ролята, която има в речевия акт глаголният субект, участник в описваната ситуация. Този анализ е тривиален, но от него се извеждат някои важни заключения за (ко)референтните връзки в изречението. Благодарение на трите категории лице, време и евиденциалност слушащият може да прави предположения за начините, по които говорещият е придобил информация за двете събития, изразени в изречението (т.е. за S_3 и S_4). Тук обаче няма да се занимаваме обстойно с този въпрос.

2.2. Число. За разлика от стойностите на категорията лице, стойностите на категорията число се определят от броя на индивидите (един или повече от един) в описваната (S_1 и/или S_2), а не в речевата ситуация S_0 . Интерес за нас представляват случаите, в които V_r и/или V_n е в множествено число, тъй като множеството на глаголните субекти, участници в описваната ситуация, може да бъде нееднородно от гледна точка на ролята, която имат те в речевия акт S_0 , ако глаголът, V_r или V_n , е в първо или второ лице.

Когато глаголът в ГИ или ПИ е в първо лице, множествено число, с възприемащите в S_2 и/или участника, глаголно лице в S_1 , могат да бъдат тъждествени говорещият (много

¹² Освен това, както е известно, граматическото трето лице се използва и при означаване на ситуации, в които липсва глаголен субект.

рядко говорещите) и/или слушащият (слушащите) и/или лица, които не участват в разговора. Ето няколко примера, в които оставяме на читателя да прецени индивиди с какви роли в речевия акт се включват в множеството на глаголните субекти:

(34) **Всички виждаме**, че кризата с отрицателния търговски баланс се задълбочава (в. “Стандарт” 2008/04/16)

(35) Мосюто явно хитруваше - **и той, и аз видяхме** как в един от етапните градове едно сиротно велосипедистче бе лошо подгонено от нагла кола (в. “Новинар” 2007/09/18)

(36) *И така, омагьосани от кипналата красота, не усетихме как пристигнахме до Ягодинската пещера* (ВТВ, в. “Демокрация” 2000/09/21)

(37) *Пък не виждаш ли, че **ние с тебе си лафим**, а още – момент да ги проверя! – 555 души (плюс нас) си траят и не се включват...* (<http://www.nova-zagora.com/> 2008/10/23)

Аналогично, когато глаголите са във второ лице, множествено число, слушащият задължително е идентичен с някой от индивидите в множеството на глаголните субекти. Останалите могат да бъдат или друг слушащ (слушащи), и/или некомуникатор (некомуникатори). Говорещият е изключен. Ето два примера:

(38) *Вече **видяхте** как **можете** да обхождате масив с помощта на цикъла *foreach** (<http://www.php.profusionstudio.com/> тема “Масиви”)

(39) *Чувам, че **сте се срещали** със Станков* (Ал. Томов “Мечът на групировката”)

Една важна забележка. Това, че глаголът е във второ лице, не означава, че говорещият не принадлежи към същото множество, към което принадлежи и слушащият (слушащите) с оглед на акта на възприятие или възприетата ситуация (еднотипни ситуации), срв.:

(40) *От начина, по който ми задавате въпроса, мислех, че не сте чели доклада, но сега видях, че **и Вие разполагате** с него* (стенограма от 479-то заседание на 39-тото НС, 2005/04/15)

Трябва да се прави разлика между множеството на глаголните субекти и множеството на всички участници в описваната ситуация. Изборът на глаголно лице е свързан и с това каква част от информацията, която притежава, говорещият счита за необходимо да съобщи. Той не е длъжен да посочи ролята на всички участници в комуникацията в ситуацията, за която се отнася изказването.

Отново ако и двете форми са в първо, или и двете са във второ лице, то говорещият, респ. слушащият (поне един от слушащите) принадлежат и към множеството на възприемащите (S_2), и към множеството на глаголните субекти във възприеманата ситуация (S_1):

(41) *Всички сме тръгнали оттук, от едва-едва и когато настъпи старостта, **виждаме**, че **сме стигнали** до едва-едва* (Й. Радичков “Шест малки матрьошки”)

Когато V_r и V_n са в трето лице, независимо от тяхното число, глаголните субекти, участници в S_1 и S_2 , могат и да не бъдат тъждествени.

Накрая ще кажем, че всички комбинации от лице и число на V_r и V_n са възможни, макар и с различна честота на срещане. Така например по очевидни причини съобщителните изречения, в които говорещият информира слушащия, че той (слушащият) е бил в ролята на възприемащ в дадена ситуация, се използват рядко, и то с риторична цел.

2.3. **Статус**¹³. Тази категория има две стойности: положителна, когато говорещият няма данни за това дали описваната ситуация е реална или тя е реална в някакъв период от време, и отрицателна, когато говорещият отрича съществуването на ситуацията в този период. В положителна форма глаголите за възприятие се държат като **ИМПЛИКАТИВНИ ПРЕДИКАТИ**, т.е. изказвания с тези глаголи имат за логически извод (англ. entailment) твърдение, утвърждаващо фактивността на ситуацията S_1 , описана в ПИ (Восняду 1982). Ще даваме пример с подчинени *да*-изречения, тъй като те нямат пресупозиция за фактивност и информацията за това, дали обектната ситуация S_1 е реална или не, зависи изцяло от информацията, която дава ГИ и в частност V_r :

(42) *Във фаталния ден около 17 часа комшийка го видяла да излиза сам от апартамента на родителите си* (ВТВ, в. “Марица” 2001/01/26)

Логическият извод от това изречение е, че глаголният субект е излязъл сам от апартамента на родителите си. Да припомним, че за да бъде осъществен акт на перцепция S_2 , е необходимо да съществува обект, който да е сетивно възприемаем. Затова употребата на глаголите за възприятие в някое от миналите или сегашно актуално време, основно значение, индикатив, пресупозира съществуването на обекта на възприятие, в случая ситуацията S_1 , описана в ПИ.

В отрицателна форма глаголите за възприятие функционират като нефактивни предикати (Кипарски, Кипарски 1970), т.е. твърдението, изразено от изреческия аргумент на глагола има статут на импликатура, която може както да бъде потвърдена, така и да бъде отречена¹⁴. Напр.:

(43) **Не съм чул да се стяга нова приватизационна процедура за “Ален мак”, заяви Тони Икономов.** (ВТВ, в. “Марица” 1998/01/30)

Импликатурата, че не се стяга нова приватизационна процедура, може да бъде както вярна, така и невярна – от това, че говорещият не е получил информация за обектната ситуация S_1 , не може да се прави извод, че тя не е била осъществена¹⁵.

Именно защото фактивността или нефактивността на S_1 , означена в *да*-изречение, зависи от статуса на глагола за възприятие V_r , в ПИ не се употребяват отрицателни форми. Времето на V_p пък само означава типа обектна ситуация – резултативна или нерезултативна, без да я позиционира по темпоралната ос (вж. 2.4).

Също така не се употребяват положителни форми във ГИ, ако в *да*-изречението е употребен перфект. Това е възможно само в случаите, когато за ГИ няма пресупозиция за фактивност, напр.:

(44) **Ако плодovият червей ви види да сте захапали дюля, бъдете сигурни, че с огромна завист ще ви отдаде чест!** (ВТВ, в. “Капитал” 1999, бр. 45)

(45) **Алекс, чул ли си някой да се е научил да плува или да кара колело чрез теоретичен курс?** (<http://forum.offroad-bulgaria.com/> 2005/01/25)

¹³ Това е едно от имената на категорията, позната в българската литература още като „абсолютен модус на действието” (Герджиков) или „поляриност” (Ницолова). Тук следваме концепцията на Куцаров (2007).

¹⁴ Казаното дотук не важи за глаголите за лъжливо възприятие, от типа *привижда ми се/ привидя ми се, счува ми се/ счу ми се*. Както в положителна, така и в отрицателна форма те са нефактивни.

¹⁵ Няма да разглеждаме случаите, при които в обхвата на отрицанието при V_r попада и ПИ.

Като изключим този тип сложни изречения, при останалите употребата на негирани форми глагола е напълно допустима, както в ПИ, така и в ГИ¹⁶.

Освен това, при конструкциите с отрицателна форма на V_r и подчинено *да*-изречение възприемащият не знае дали обектната ситуация S_1 е реална, тъй като няма сетивна информация за нея, докато при подчинено *че*-изречение възприемащият може и да знае, че обектната ситуация S_1 е факт, напр.:

(46) **Не съм видял, че моите общи работници изхвърлят отпадъци върху скалите. Ще ги контролирам** (ВТВ, в. „Бургас“ 1999/03/17)

Тук ПИ има пресупозицията за фактивност.

Както виждаме, при определяне реалността на ситуацията, означена в ПИ, слушащият трябва да вземе предвид не само статуса на V_n , но и лексикалната семантика на V_r , както и вида на подчинителната връзка.

2.4. Време. Както ще видим по-нататък, времето на глагола може да изразява позиционирането на обектната ситуация S_1 и менталния акт S_2 както спрямо S_0 , т.е. времето, в което се произнася изказването, така и спрямо някаква друга отправна точка. Отношенията между тези ситуации се свеждат до отношения на предходност, едновременност или следходност.

Преди да разгледаме каква информация дава глаголното време на V_n и V_r за позиционирането на обектната ситуация и акта на възприятие по темпоралната ос, ще представим накратко езика, с който си служим при описанието на семантиката на българските глаголни времена. В тази работа използваме вариант на системата от параметри, разработена от Райхенбах (1947), модифицирана от Ницолова (вж. напр. Ницолова 2008).

Времето се разглежда като лъч, върху който се подреждат някакви събития или ситуации. Разграничават се два типа елементи: моменти – точки по темпоралната ос, и интервали – съвкупности от точки по темпоралната ос. Тези елементи могат да влизат помежду си в няколко вида отношения: предходност (означавана с “<”) и следходност (“>”), частично включване (“⊂”), частично или пълно включване (“⊆”) и принадлежност на точка към интервал (“∈”). Където е необходимо, отбелязваме и отношение на идентичност (“=”).

Основните параметри, върху които се изгражда семантиката на темпоралните форми в модела на Ницолова, са четири: момент на говорене T_0 , интервал на референтност R , т.е. интервал, за който се говори или мисли, интервал на действие E , и t_{res} – момент, в който е наличен резултат от действието. Посредством отношенията между R и интервала на действие E или момента t_{res} , в който е наличен резултат, могат да се представят и специфичните темпорални¹⁷ признаци на времената: континуативност /неконтинуативност и резултативност/акционност (Ницолова 2008). При континуативните времена интервалът на референтност се включва в интервала на действие ($R \subseteq E$), а при неконтинуативните – интервалът на референтност включва в себе си или съвпада с интервала на действие ($R \supseteq E$). Времената, при които t_{res} се включва в интервала на референтност R ($t_{res} \in R$), са резултативни, а останалите, при които R е свързан с действието E и няма отношение към неговия резултат – дуративни (акционни). Особено важно е да подчертаем, че позиционирането на описваното събитие спрямо момента на говорене T_0

¹⁶ С уговорката, че неинтенционалните глаголи нямат отрицателни повелителни форми (**Не виждай!*)

¹⁷ Според някои автори по-коректно е в този случай да се говори не за темпорални, а за аспектуални признаци на времената, вж. Куцаров (2007).

става опосредствано, с помощта на R . В *Табл. 3* са показани релациите между релевантните параметри за деветте времена в българския език в основното им значение.

Дуративни времена		Резултативни времена	
Презенс (С)	$E \supseteq R, T_0 \in R$	Перфект (П)	$E < R, t_{res} \in R, T_0 \in R$
Аорист (А)	$E \subseteq R, R < T_0$	\emptyset	\emptyset
Имперфект (И)	$E \supseteq R, R < T_0$	Плусквамперфект (Пл)	$E < R, t_{res} \in R, R < T_0$
Бъдеще (Б)	$E \subseteq R, R > T_0$	Бъд. предварително (Бпр)	$E < R, t_{res} \in R, R > T_0$
Бъд. в мин. (БвМ)	$E \subseteq R, R > R^1, R^1 < T_0$	Бъд. пр. в мин. (БпрвМ)	$E < R, t_{res} \in R, R > R^1, R^1 < T_0$

Таблица 3. Семантика на българските дуративни и резултативни времена в основното им значение.

Ще маркираме параметрите, участващи в изграждането на темпоралната семантика на изреченията за S_1 и S_2 , като ги бележим с индекса за съответната ситуация, например, E_1, R_1, t_{res1} за S_1 и E_2, R_2, t_{res2} за S_2 . Очевидно моментът на говорене T_0 е параметър, свързан с актуалния речев акт S_0 .

Както казахме в самото начало на тази част, локализацията на едно събитие във времето може да става както спрямо говорния акт, така и спрямо друга отправна точка. В първия случай глаголното време реализира основното си значение, а именно – да посочи дали описваното събитие се разполага едновременно, преди или след момента на говорене T_0 . Ще казваме, че при тези условия се изразена гледната точка на говорещия, понеже събитията се позиционират спрямо неговото „сега“. Във втория случай описваното събитие се разполага спрямо друга отправна точка – интервалът E , в който се извършва някакъв ментален акт – мислене, възприятие, научаване и т.н. Този интервал представлява „сега“ за мислещия за или възприемащия събитието. Ще казваме, че изборът на глаголно време при тези условия представя гледната точка на мислещия/ възприемащия (вж. Ницолова 2005, Ласкова 2009). Ще илюстрираме казаното с две изречения, в които отправната точка, спрямо която се позиционира R^{18} , е различна, а означените събития са едни и същи:

(47) Панко **видя**, че двата прозореца на къщата **светеха** с жълта светлина

(48) Панко **видя**, че двата прозореца на къщата **светят** с жълта светлина (Й. Радичков „Шест малки матрьошки“)

В (47) миналото несвършено време на V_n представя гледната точка на говорещия (разказвача) за позиционирането на обектното събитие S_1 . То е разположено в плана на миналото, т.е. предхожда момента на говорене T_0 . В (48) V_n е в сегашно време, защото представя гледната точка на възприемащия (Панко). От тази перспектива събитието, описано в ПИ, се развива „сега“ – т.е. едновременно с акта на възприятието. Съответно темпоралната семантика на глагола V_n *светеха* в (47) е $E_1 \supseteq R_1, R_1 < T_0$, а на *светят* в (48) е $E_1 \supseteq R_1, R_1 \subseteq E_2$, където E_2 е интервалът, в който се осъществява възприятието (S_2).

18 Разбира се, когато актът на възприятие S_2 и речевият акт S_0 се реализират по едно и също време (изказването става едновременно с възприятието), двете перспективи съвпадат в темпорален план.

За всяко глаголно време константно остава отношението на интервала на действие E към интервала на референтност R , както и релацията между R и отправната точка, която в основния случай е T_0 . Именно тя обаче може да се променя. Когато R се съотнася с друг момент, различен от T_0 , казваме, че имаме **относителна употреба** на времената (вж. Ницолова 2008). В (48) имаме относителен презенс.

Преди да продължим нататък, нека се върнем за момент върху значението на условието за едновременност, което въведохме по-горе (част 1.3). Според него възприеманото събитие и актът на възприятие са едновременни. Това означава, че интервалът на действие E_2 на глагола за възприятие V_r се включва или съпада с интервала на референтност R_1 на подчинения глагол V_n ($E_2 \subset R_1$). По този начин изразяваме информацията, че обектната ситуация S_1 , независимо дали е резултативна или не (т.е. $t_{res1} \in R_1$ или пък $E_1 \supseteq R_1 / E_1 \subseteq R_1$), се осъществява едновременно с възприятието S_2 .

За *абсолютно време* ще говорим тогава, когато глаголната форма не изразява темпорално отношение, и значението ѝ се изгражда само от стойността на отношението между параметрите E и R , но не и между R и T_0 (вж 2.3, подчинени *да*-изречения). Ние приемаме, че абсолютна употреба в българския език имат презенсът и перфектът. В разбирането си се опираме върху концепцията на Ницолова (2008), съгласно която “формата на сегашно време след **да** означава действие въобще, без оглед на каквато и да е темпорална локализация”. При глаголите в абсолютен презенс съдържанието на категорията се изчерпва само с релацията $E \supseteq R$ (вж. пример 46), а при глаголите в абсолютен перфект – само с релациите $E < R$, $t_{res} \in R$ (вж. пример 47).

Дали глаголите в абсолютен време означават реално, възможно или контрафактивно действие, зависи от лексикалната семантика, синтактичната позиция и времето на глагола в главното изречение, срв.:

(49) Той **осъществи** желанието си да следва в чужбина.

(50) Той **се отказа** от намерението си да следва в чужбина.

Когато ГИ съдържа глагол за възприятие, а V_n е в абсолютен сегашно време или абсолютен перфект, ПИ означава действие, едновременно с менталния акт, напр.:

(51) След малко ги **мярна да хлътват** заедно в една постройка (Ив. Денева „Приют „Земен рай““)

Интервалът на референтност R_1 за V_n включва в себе си интервала на действие E_2 на глагола за възприятие $E_2 \subset R_1$. Тъй като актът на възприятие е локализиран преди момента на говорене (такава е семантиката на аориста: $E_2 \subseteq R_2$, $R_2 < T_0$), то и възприеманото действие предхожда речевия акт ($E_1 \supseteq R_1$, но $E_2 \subset R_1$, следователно $E_2 \subset E_1$, а за E_2 вече знаем, че предхожда T_0).

Нека сега да видим каква е картината, когато ПИ не е въведено със съюза *да*.

2.4.1a. Когато изречението означава непосредствена перцепция, и възприемано-то събитие S_1 се локализира във времето от гледна точка на възприемания, в ПИ е възможна само употребата на относителен презенс или перфект. Само при тези две времена тях $E_1 \supseteq R_1$ и $t_{res1} \in R_1$, а R_1 е едновременен с отправната точка, в случая E_2 . Това е достатъчно, за да може да се означава възприятие на нерезултативна (с презенс, вж. 52) и резултативна (с перфект, вж. 53) ситуация:

(52) **Зърнах** (зърнал съм/ бях зърнал/ ще зърна/ ще съм зърнал/ щях да зърна/ щях да съм зърнал) как моят партньор **се сгърчи** (www.liternet.bg, Й. Матеев „Гневно завръщане“)

(53) **Зърнах** (*зърнал съм/ бях зърнал/ ще зърна/ ще съм зърнал/ щях да зърна/ щях да съм зърнал*) как моят партньор се е сгърчил

2.4.1b. Какви глаголни времена се употребяват, когато при означаване на непосредствено възприятие обектната ситуация S_1 се локализира във времето от гледна точка на говорещия? На пръв поглед изглежда достатъчно S_1 да се намира в същия темпорален план, в който се намира възприятието S_2 . Това позволява да бъде спазено условието за едновременност. С други думи, стойността на релацията между интервала на референтност за подчинения глагол R_1 и момента на говорене T_0 и стойността на релацията интервала на действие на глагола за възприятие E_2 и T_0 трябва да са еднакви: предходност или едновременност, или следходност.

Нека да проверим тази хипотеза. Да разгледаме случая, в който и двете ситуации S_1 и S_2 предхождат речевия акт S_0 . В такъв случай $E_2 < T_0$ и $R_1 < T_0$. Ще започнем от първата релация, характеризираща ГИ. Тя присъства в семантиката на петте минали времена – аорист, имперфект¹⁹, перфект, плусquamперфект, бъдеще в миналото или бъдеще предварително в миналото. Миналото време на V_T позволява интерпретация, при която възприятието S_2 и обектната ситуация S_1 (резултативна или не) са едновременни, стига и времето на V_n да маркира мястото на S_1 преди S_0 , срв.:

(54) **Видях** (*видял съм/ бях видял/ щях да видя/ щях да съм видял*), че вие **избягахте** (в. „Стандарт“ 2008/03/11)

Втората релация, която характеризира ПИ, е $R_1 < T_0$. Тя е валидна за петте минали времена с изключение на перфекта (при него $T_0 \in R_1$). Освен това, бъдеще в миналото и бъдеще предварително в миналото не означават непосредствено възприятие, въпреки че, ако глаголът в ГИ е в минало време, и S_1 , и S_2 предхождат момента на говорене, срв.:

(55a) *Видях, че избягахте/ бяхте избягали/ бягахте*

(56b) *Видях, че щяхте да избягате/ щяхте да сте избягали*

Каква е причината? Тези две времена винаги означават действие или резултат от действие, следходен спрямо някакъв момент R^1 ($R > R^1$). Когато бъдеще в миналото или бъдеще предварително в миналото е употребено в ПИ, аргумент на глагол за възприятие, E_2 влиза в ролята на допълнителния интервал на референтност R^1 . Затова, когато ситуациите се локализируют в плана на миналото, само имперфект, перфект или плусquamперфект на V_n могат да означат тяхната едновременност.

В Табл. 4. сме обобщили възможните комбинации от времена при непосредствена перцепция, тъй като не е възможно да разгледаме всяка поотделно.

	локализация на S_2 спрямо S_0	време на V_T	локализация на S_1	време на V_n
S_1 от перспективата на говорещия	$E_2 < T_0$	А, И, П, Пл, БвМ, БпрвМ	$R_1 < T_0$	А, И, Пл
	$T_0 \in E_2$	С	$T_0 \in R_2$	С, П

19 Ще оставим употребите на имперфект настрана, тъй като те изискват специално разглеждане.

	локализация на S_2 спрямо S_0	време на V_T	локализация на S_1	време на V_{II}
	$T_0 < E_2$	Б, Бпр	$T_0 > R_1$	Б, Бпр ²⁰
S ₁ от перспективата на възприемащия	$E_2 < T_0$	А, И, П, Пл, БвМ, БпрвМ	$E_2 \subset R_1$	относително С, относителен П
	$T_0 \in E_2$	С		
	$T_0 < E_2$	Б, Бпр		

Таблица 4. Комбинации от темпорални форми на глаголите за изразяване на непосредствено възприятие при локализиране на обектната ситуация от гледна точка на говорещия и възприемащия.

Дотук разгледахме случаи, в които едно и също състояние на света се описва с изречения, в които времето на V_{II} се променя в зависимост от избраната перспектива (S_0 или S_2) за позициониране на обектната ситуация S_1 . Употребата на дадена темпорална форма обаче може да бъде мотивирана и от избора на говорещия да представи събитията с оглед на определено когнитивно състояние. Ето един показателен пример, в който адвокат пита обвиняемия:

(57) *Боби, когато **видяхте**, че **нападат** Джойси, защо не ѝ помогнахте?* (http://www.cswap.com/2005/North_Country/ 2005)

В ГИ е употребен аорист, въпреки че говорещият не е бил свидетел на S_2 , нито пък е участвал в нея. Вече видяхме, че с комбинацията аорист на V_T – презенс на V_{II} S_2 се локализира спрямо речевия акт S_0 , а обектната ситуация S_1 – спрямо акта на възприятие S_2 . Употребата на аорист отговаря на избора на говорещия да представи S_2 от перспективата на слушащия – като минало събитие, в което е бил участник. Употребата на презенс пък отговаря на избора му да позиционира S_1 от перспективата на възприемащия.

2.4.2. Когато изречението означава ментално “възприятие”, не е задължително мисловният процес S_2 и обектната ситуация S_1 да бъдат едновременни. Основните фактори, от които зависи времето и евиденциалността на V_{II} , са знанията на говорещия за обектната ситуация S_1 , знанията му за това, дали менталния субект има свидетелска информация за нея, и изборът му как да представи S_1 – от позицията на своите знания или тези на менталния субект. Да разгледаме следния пример:

(58a) *Ако направите справка, **ще видите**, че медиите **захапах** властта, след като Бонев си отиде от МВР* (ВТВ, в. „Марица” 2000/07/30)

Глаголът в ПИ е в аорист, тъй като обектната ситуация S_1 е представена от гледна точка на говорещия. Тя не само е позиционирана в миналото спрямо неговото “сега” (момента на говорене T_0), но представя и свидетелското му знание за S_1 . Ако представяше знанието на менталните субекти, вместо аорист, в ПИ би трябвало да има конклузив на аориста (57b) или пък сегашно историческо време (57c).

²⁰ Това са изключително редки случаи, по простата причина, че относителните перфект и презенс служат за еднозначно означаване на едновременност между бъдещ от гледна точка на говорещия акт на възприятие S_2 и някакво събитие S_1 . Когато не само в ГИ, но и в ПИ е употребено бъдеще или бъдеще предварително време, сложното изречение вече може да означава и отношения на предходност или следходност между S_1 и S_2 , нещо, характерно за менталното „възприятие”. Факт е, че при изречения, в които и V_T , и V_{II} са в бъдеще време, глаголът за възприятие (обикновено това е *видя*) може да бъде заменен от когнитивен предикат, напр. *убеждавам се*. Случаи, при които в ПИ е употребено бъдеще предварително време, досега не сме регистрирали в изследваните от нас корпуси (вж. и Ласкова 2009).

(58b) Ако направите справка, **ще видите**, че медиите са **захапали** властта, след като Бонев си е отишъл от МВР

(58c) Ако направите справка, **ще видите**, че медиите **захапват** властта, след като Бонев си тръгва от МВР

Свидетелските времена не само носят информация за локализацията на събитието от гледна точка на говорещия, но индикират и начина на придобиване на информацията – а именно, чрез личния опит. Когато говорещият няма такъв опит като участник или наблюдател (т.е. S_3 не съвпада нито с S_1 , нито с S_2), той не може да използва свидетелски времена в ПИ. За конкретния пример, който разглеждаме, това означава, че говорещият може да избира само между варианти (58b) и (58c).

Таблица 5. обобщава възможните комбинации от темпорални форми и техния принос за означаване разположението на S_0 , S_1 и S_2 при ментално „възприятие“. Това са комбинации, при които сме взели предвид единствено темпоралната семантика на времената. Не е изключено, поради намесата на други фактори, част от тях да нямат реализация в речта.

	локализация на S_2 спрямо S_0	време на V_r	локализация на S_1	време на V_n
S_1 от гледна точка на говорещия, който има собствена информация за S_1	$E_2 < T_0$	А, И, П, Пл	$R_1 < E_2$	А, И, П, Пл, БвМ, БпрвМ
		А, И, П, Пл, Бпр, БпрвМ	$E_2 \subset R_1$	А, И, П, Пл, БвМ, БпрвМ
		А, И, П, Пл	$R_1 > E_2$	БвМ, БпрвМ
	$T_0 \in E_2$	С	$R_1 < E_2$	А, П, И, Пл
			$E_2 \subset R_1$	С, П
			$R_1 > E_2$	Б, Бпр
$T_0 < E_2$	Б, Бпр	$R_1 < E_2$	С, А, И, П, Пл, БвМ, БпрвМ	
		$E_2 \subset R_1$	Б, Бпр	
		$R_1 > E_2$	Б, Бпр	
S_1 от гледна точка на мислещия, който няма собствена информация за S_1	$E_2 < T_0$	А, И, П, Пл, БвМ, БпрвМ	$R_1 < E_2$	П, Пл
			$E_2 \subset R_1$	относителни С и П
			$R_1 > E_2$	Б, Бпр
	$T_0 \in E_2$	С	$R_1 < E_2$	П, Пл
			$E_2 \subset R_1$	С, П
			$R_1 > E_2$	Б, Бпр
$T_0 < E_2$	Б, Бпр	$R_1 < E_2$	П	
		$E_2 \subset R_1$	относителни С и П	
		$R_1 > E_2$	Б, Бпр	

Таблица 5. Комбинации от темпорални форми на глаголите за изразяване на ментално „възприятие“ при локализиране на обектната ситуация от перспективата на говорещия или мислещия.

Разбира се, освен чрез ПИ, чието сказуемо е глаголна форма в индикатив, пропозицията P_1 , обект на мисловна дейност, може да бъде изразена и от ПИ с глагол в конклузив, ренаратив или дубитатив.

В заключение след този кратък преглед на употребите на времената, ще подчертаем няколко неща. Първо, когато говорещият локализира във времето обектната ситуация S_1 от своята перспектива, изборът на темпорални форми в ПИ е много по-свободен. Второ, когато сложното изречение изразява ментално, а не непосредствено възприятие, отношенията между ситуациите S_1 , и S_2 във времето не се ограничават само до съвпадане. Затова комбинаториката на глаголните времена за V_n и V_r при този тип изказвания е много по-богата. И накрая, изборът на темпорални форми е свързан и с когнитивното състояние на говорещия, както и възможността му да избира да представи своето или чуждото знание за описваните събития.

3. Заключение. В този текст разгледахме по какъв начин категориите лице, число, статус и време на глаголите в сложни съставни с подчинени допълнителни изречения отразяват определени параметри на възприеманата ситуация и акта на възприятие, и по-точно – реалността на описваните ситуации, темпоралната им локализация и отношението между участниците в тях и участниците в речевия акт. Обърнато беше специално внимание на разликите в стойностите на морфологичните категории, когато изреченията изразяват непосредствено възприятие и когато изразяват мисловна дейност.

Цитирана литература

- Алексова, Тишева 2000. Kr. Aleksova, Y. Tisheva. Bulgarian da- and che-clauses after verbs of perception. In: *Papers from 3th conference on FASSBL. University of Trodheim. Working Papers in Linguistics*, 34, 97-108.
- Влахова 2000. Влахова, Р. *Монофонична и полифонична реч*. С., Сема РШ.
- Воснияду 1982. Vosniadou, S. Drawing inferences from semantically positive and negative implicative predicates. *Journal of Psycholinguistic Research*, 11, 17-93.
- Дик, Хенгевелд 1991. Dik, S. C. and Hengeveld, K. The hierarchical structure of the clause and the typology of perception-verb complements. *Linguistics*, 29, 231-259.
- Кипарски, Кипарски 1970. Kiparsky, P. and Kiparsky, C. Fact. In: *Progress in Linguistics*, eds. Manfred Bierwisch and K. Heidolph, 143-173. The Hague: Mouton.
- Коева 1993. Коева, С. Речникова спецификация на перцептивните глаголи. – *Годишник на Пловдивския университет*, т. 31, Пловдив, 95-100.
- Коритковска 2006. Коритковска, М. За една интерпретация на синтактичните структури (няколко рефлексии при четене на “Синтаксис на съвременния български книжовен език” от Й. Пенчев). – В: *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. д.ф.н. Йордан Пенчев Пенчев*. С., Артграф, 2006, 205-210.
- Куцаров 2007. Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пд., УИ “Паисий Хилендарски”.
- Ласкова 2008. Ласкова, Л. Глаголи за възприятие. Семантични и синтактични особености. – В: *Словото: образи и отражения*. Пд., Контекст, 71-86.

- Ласкова 2009. Ласкова, Л. Гледната точка в изказвания с глагол за възприятие „видя“. – *Български език* (под печат).
- Ницолова 2001. Ницолова, Р. Значение и граматични особености на сложните изречения с предикати за знание в българския език. – В: *Съвременни лингвистични теории*. Пд., Пловдивско университетско издателство, 174-192.
- Ницолова 2005. Ницолова, Р. Гледната точка и употребата на времената в сложните съставни изречения с ментални предикати в българския език. – В: *Юбилеен славистичен сборник*. Сборник с доклади от Международната славистична конференция по повод десетгодишния юбилей на специалност *Славянска филология* в Югозападния университет “Неофит Рилски”. Благоевград, 312-324.
- Ницолова 2008. Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. С., УИ „Св. Кл. Охридски“.
- Осенова, Симов 2005. Осенова, П. и Симов, К. Моделиране на лингвистичните явления в синтактично аотиран корпус. В: *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение*. С., ИК “СемаРПП”, 259-269.
- Пенчев 2004. Пенчев, Й. Граматичната категория време в съвременния български език. – В: *Когнитивна граматика на българския и френския език. Описание и формализация*. С., 35-107.
- Райхенбах 1947. Reichenbach, H. *Elements of symbolic logic*. New York, The Macmillan Company, 287-298.
- Рохо, Валенсуела 2005. Rojo, A. and Valenzuela, J. Verbs of sensory perception. An English-Spanish comparison. *Languages in Contrast* 5/2, 2004-2005: 219-243.
- Тишева 2006. Тишева, Й. За “синонимите” ли и дали. – В: *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. д.ф.н. Йордан Пенчев Пенчев*. С., Артграф, 2006, 279-287.
- Фодор 2002. Fodor, J. A. Propositional attitudes. – In: Chalmers, D. J. (ed.). *Philosophy of Mind. Classical and Contemporary Readings*. New York, Oxford, Oxford University Press., 542-556.